

יעקב יהושע: בינוי התורכים, בירושלים

א. יחסי-שכנות

שונים היו יחסינו עם שכנינו המוסלמים מיחסינו עם הנוצרים בתקופה שלטונה של תורכיה. הואיל ורוב היהודים בין חומות ירושלים התרכזו בתוך חצרות שהיו שייכות למשפחות מוסלמיות, ממילא היו היחסים עם בני המשפחות המוסלמיות הדוקים וחברתיים יותר. ברובע המוסלמי גרו משפחות נוצריות בודדות וברובע הנוצרי גרו משפחות מוסלמיות בודדות. לנוצרים לא היו חצרות רבות בעיר העתיקה, והאפטרי-ארכיה היוונית היתה שוכרת דירות בבתיהם של מוסלמים כדי לשכן בהן משפחות נוצריות נצרכות.

בני העדה המוסלמית היו סרים לבתי-הקפה שברחוב-היהודים, ובשבתות היו מוזמנים להוריד או להעלות את פתילות המנורות שדלקו בבתינו. הסופר והעסקן המוסלמי עארף אל-עארף, שנפטר לא מכבר בגיל שמונים ומעלה, סח לי באחת מפגישותינו כי בחצר שבה גר בקטנותו התגוררו משפחות יהודיות, וכשהיה אחד מבני המשפחה היהודית רומז לו באצבעו בשבת הבין כי המדובר הוא במנורת-השבת שהתקלקלה; נכנס היה למטבח ומתקן את הטעון תיקון. לדבריו, היה זה מעשה-ידידות מובן מאליו. קציני-המשטרה המוסלמים נהגו להזמין עצמם אצל ידידים יהודים כדי לטעום מן החמין ("קדרה") של שבת. המוסלמים חיבבו את המצות שלנו ולא חששו לדם ילד נוצרי שנמסך בהן כביכול. הם לא שמרו על ילדיהם בהתקרב חג-הפסח, ואם "אבד" ילד מוסלמי בין סימטותיה החשוכות וקמרוניה האפלים של העיר העתיקה לא אמרו ש"איאם אל-פטיר" (ימי המצות) קרבים ויש להיזהר.

המוסלמים היו בעלי-הבתים בעיר העתיקה ורבני היהודים שימשו בעלי-ה"חזקה": הם קיבלו מידי בעלי-הבתים המוסלמים את חצרותיהם ב"שכירות קבלנית", השכירו את הדירות לדיירים יהודים ושילמו להם מראש במזומנים כמה עשרות נפוליאונים נוצצים; תמורת זאת זכו אותם רבנים בדירת-חינם באותה חצר או בריוח של כמה נפוליאונים מדמי-השכירות. המוסלמים סמכו על ישרם של הרבנים שהשכירו את בתיהם ואת חצרותיהם בעיר העתיקה. כל משפחה ספרדית היתה קשורה בקשרי ידידות ומסחר עם משפחה מוסלמית. אבי המגוח היה בעל החזקה על אחת החצרות של משפחת ג'אעוני, חצר שעודה מצויה כיום בדרך לבית-הכנסת רבי יוחנן בן-זכאי. כשעבדתי במוכירות-הראשית בימי המנדט הבריטי עם אחד מבני משפחת ג'אעוני – שאחרי-כן, בימי השלטון הירדני, היה מנהל שירות-השדור הירדני ולאחר-כך קצין-חזו ברמאללה – הזכרתי לו את הקשרים שהיו להורי עם בני משפחתו ואת הספרדית העסיסית (הלאדינו) שלמדו כמה מבנות משפחת ג'אעוני מפי סבתי הסלוניקאית, אשר

בתשעים שנות חייה לא למדה לדבר אף מלה אחת עברית או ערבית אך עלה בידה ללמד את השפה הספרדית לבנות משפחת ג'אעוני.

כמוהם חששו אף אנו מפני "השדים והשדות" שראינו בדמיוננו בשעות הלילה המאוחרות. כמונו קמו אף הם בבוקר בלילות רמדאן ובלילות ה"תראוויח" (אמירת פיוטים ותשבחות) וראו כל מיני "ברושאס" (בערבית: "עמורות") ש"רכבו" על כתפינו בלילות והטרידו את מנוחת־נפשנו. וכשהיו אמותינו ואמותיהם טרודות ואנו התינו־קות, יהודים ומוסלמים כאחד, מיררנו בבכי, חלצו אמותינו ואמותיהם שד ואנו ינקנו מחלבה של האם היהודית או המוסלמית אשר חלצה שד להשקיט את רעבוננו. אמותינו ואמותיהם שמשו גם "שומרות־טף" בשעה שהיו עסוקות במלאכת־הבית ובגידול הילדים. כמה מבני המשפחות המוסלמיות ישבו אתנו על ספסל־הלימודים במוסדות של "כל ישראל חברים", ואחדים מהם אף סיימו תלמודם בבית־הספר החקלאי מקווה־ישראל. וכי נפל דין־ודברים בינינו וביניהם, שיכנעו אותנו בשבועותיהם "בחיי משה" ובקדושתם של "עשרת הדיברות", ואנו שוכנענו. שבועות אלו היו קרובות ללבנו וקיבלנו אותן תוך אמונה.

הם לא הכירו את התנ"ך שלנו, אך ידעו שאנו כולנו בנים לאברהם שאותו הם מזכירים בתפילותיהם. ואת סירובנו להיכנס ל"חרם אל־שריף" הסבירו בצורה מקורית: מש־חרב בית־המקדש—נהגו לומר—נטמנו לוחות־הברית תחת אחד השערים, ומאחר שהשער שתחתיו נקברו "עשרת אל־כלימאת" (עשרת הדיברות) אינו ידוע, חוששים היהודים להיכנס בשער כלשהו שבמפתנו טמונים אולי לוחות הברית. גם בתפילותינו מצאנו דמיון רב: יהודים בני־המזרח נוהגים לפתוח את כפות־ידיהם כשמגיעים לפסוק "פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון", ואילו המוסלמים פורשים את ידם בתפילה; והמלה "א.מ.י"ן" החוזרת פעמים רבות בתפילותיהם מזכירה לנו אמירת־"אמן" שלנו, בחזרת העמידה בראש־השנה ויום־הכיפורים, בשעה ששליח־ציבור פותח בפרק "תיענו ותיעתרו ברחמים מן השמיים תקובל צעקתכם ותפילתכם תישמע ברצון וייענה קול עתירתכם. ויפתח ד' אלוקיני לנו ולכל ישראל אחינו בכל מקום שהם שערי אורה שערי ברכה", וכן על זה הסדר לפי האל"ף־בי"ת. ואנו חוזרים ואומרים, כקטן כגדול, בדבקות, לאחר כל ברכה אמן ואמן. ואילו פייטנינו, שחיברו לחנים לפיוטים הרוויים געגועים לציון ולביאת הגואל, וכן לפיוטי חגים ושמחות, כלום לא "לקחו בהשאלה" את לחני השירים שהיו "באופנה" באותם ימים אצל שכנינו ואף רשמו את המלים הראשונות של הלחנים הללו בראש הפיוטים כמו שרשמו את הלחנים של הרומנסות הספרדיות, ש"הלבישו" על בקשותינו ותחינותינו.

האם לא עמדנו אנו בפתחיהם של בתי־התמחוי לקבל את מגת האוכל בשבתות כשם שעמדו הם בפתחו של בית־התמחוי הידוע והמפורסם בעיר העתיקה, "תפיית ח'אסקי שולטאן", כדי לקבל מרק של חטים כתושות (ג'רישה). ורבנינו ואביונינו האם לא קיבלו את המענקים והתמיכות של "מנחת החודש" (כעין ביטוח לאומי) ואת "תפארת ישראל" כשם שנהגו המוסלמים לקבל מ"בעל הצרור" (אל־צוררה) כספים שהובאו על־ידי שליח מיוחד מקושטא לחלוקה בין ענייהם בירושלים,

תלמידי־חכמים ואביונים. אף קריאותיו של שמש בית־הכנסת בלילות ה"סליחות" דמו לקריאותיו של ה"מסחראתי" (מעורר־השחר) בלילות רמדאן, אלא שה"מסחראתי" ליוה את קריאותיו בניקוש בתוף הקטן שהיה מחזיק בידו ואילו שמשי בתי־הכנסת עוררו את הישנים בפסוקים.

אמותינו לבשו את ה"חבארה" ואת ה"אמלאיה", זה הבגד השחור העשוי שכמיה וחצאית, ואת פניהן הליטו בצעיף שחור שקוף כדוגמת הנשים המוסלמיות. עודי זוכר את ה"חבארה" שהיתה אמי המנוחה לובשת כשהיתה "יורדת" (מבקרת) לעיר העתיקה. רק גשינו והנשים המוסלמיות לבשו את ה"חבארה", ואילו הנשים הנוצריות לבשו לבוש אחר—הן נהגו לכסות את גופן בסדין לבן שנקרא "ליזאר". הן הסירו מעליהן במרוצת הזמן את הלבוש שהבדילן מהנשים היהודיות והמוסלמיות והחלו ללבוש מלבושים אירופיים, ואילו אנו המשכנו בלבוש המסורתי המשותף.

המוסלמים אכלו משחיטתנו מאחר ששוחטנו בירכו על השחיטה והזכירו את שם האל כמנהג השוחטים המוסלמים. הם קנו משחיטתנו, ובייחוד היו הפ'לאחיות בנות כפרי הסביבה צובאות על פתחי אטליזינו טרם שובן בערב לכפריהן וקונות היו אותם אברים שידעו כי אסורים הם לנו באכילה, וכן שיירי בשר אחרים, שפן ידעו כי שוחטנינו הזכירו את שם אללה בשעת השחיטה. ובשנה שבה חלה עצירת־גשמים—ושנים כאלו שכיחות היו בירושלים—נתבקשנו לסייע למוסלמים בתפילות הגשמים (צלאת אל־אסתסקא) כי ידעו שתפילותינו קרובות אף הן לכיסא־הכבוד.

מנהגי קבורה ואבלות משותפים היו לנו ולהם. אנו רוחצים את מתינו לפני הקבורה, עוטפים אותם בתכריכים ומשכיבים אותם בקבריהם, ללא כל מחיצה, לקיים מה שנאמר "כי עפר אתה ואל עפר תשוב", ואילו הם אומרים "מנהא ואליה" (מן העפר ואל העפר). הם אינם מלינים את המת שפן המצנה היא "אכראם אל־מיית דפנו" (כבוד המת, קבורתו בהקדם), ואם אנו מושיבים "תלמיד־חכם" בשבעת ימי האבל לקרוא תהילים ו"זוהר", אף הם נוהגים להושיב "קורא בקוראן" שיקרא לגשמת המת. מה אנו מצווים לקום בעבור מיטת המת לפנינו וללוותו עשר פסיעות, אף הם נוהגים כך. עם זאת היו גילויים של בוז ושנאה, בעיקר מצד בני נוער וסתם "שונאי ישראל" בודדים שבכל הזדמנות שבאה לידם השתדלו להרגיזנו ולצערנו. פעמים עשו זאת דרך־היתול בלבד ופעמים עשו זאת בכוונת־מכוון. כך, למשל, היו תינוקות של בית־רבן צפויים להסתבך בתגרות עם ילדי המוסלמים, שהסתתרו מאחרי בתיהם וחצרו־תיהם והמטירו אבנים על ילדינו. ילדינו אף הם לא ישבו בחיבוך־ידיים, למען האמת, והשיבו מלחמה שערה. כן היו כמה בעלי־אמצעים מבין המוסלמים שניצלו את דלותן של נשים יהודיות ופיתו אותן ללכת אחריהם.

ב. מילדות וכיסאות־לידה (אבניים)

נשי ירושלים—יהודיות, מוסלמיות ונוצריות כאחת—ילדו בבתיהן כשם שנישאו והלכו לעולמן בבתיהן, וכשיצאנו לאוויר העולם רצו אמותינו לראות את קלסתר־פנינו ולהשכיב אותנו על־ידן.

אכן, בהיותן צעירות-לימים אירע לפרקים כי מרוב חיבה החניקו את ילדיהן במיטותיהן, אם מתוך שינה עמוקה ואם מתוך רשלנות וחוסר זהירות. אך הן לא אמרו גואש: מחו דמעת, ולאחר תקופה קצרה אורו פניהן לחיובם המתוק של ילדיהן, שאותם גידלו לפעמים עם נכדיהן. הן נטלו את עולליהן עמן לביקורים ומסיבות וטיולים, ואת בכי עולליהן השתיקו בחלצן להם שד, שאותו הסתירו לפרקים מעין רואים בצעיף שקוף. המילדות היו בנות-בית בבתיהן וביקוריהן נמשכו שנים רבות כמספר הילדים שהביאו לעולם. מילדות אלו הכירו את לקוחותיהן. הן פגשו אותן בבתיים, בבתי-התפילה, וליד בורות-המים. מילדות אלו עסקו במלאכתן עד שיבה וזקנה וידיהן לא רעדו. חביבות היו ודיבורן חביב ומתוק. הן לא למדו פסיכולוגיה, אך "אמרי-שפר" שיצאו מפייהן בשעה שסייעו ליולדות, הכשירו את האמהות והכינו את ההורים ל"פה" שנתוסף למשפחה.

אם במשפחות יהודיות דאגו לפנק את היולדת ולהשכיבה במיטת-ברזל ששכרו למענה לשבעת ימי הלידה, הגה הנשים הערביות הביאו את ולדותיהן לעולם על-גבי מזרן שפרשו על הרצפה, ואילו הפלאחיות הערביות שהודמנו לשוקי ירושלים ילדו בצדי סמטות ותחת קמרונים חשוכים, בלא מילדת ובלא מיטת-ברזל.

המילדות המקומיות—כיהודיות כמוסלמיות וכנוצריות—התהלכו בתוכנו. שכנותינו היו. שום סימן-היכר מיוחד לא היה להן. בכורה דיי-יחיאל, המילדת הספרדיה, והמי-לדת האשכנזיה שפרה, שהספרדים קראו לה "שפרה לא-סודרה" (שפרה החירשת), וכן המילדת הנוצרית פיראקי סעאתי והמוסלמיות ח'אדיג'ה אל-באסטי וזאהיה אל-באסטי, הגיעו לגבורות ואף למעלה מזה. את תורתן למדו ממילדות שקדמו להן, או שרכשו את השפלתן באותן מחלקות-ליולדות שנפתחו בבתי-חולים שהוקמו בירושלים בשלהי המאה שעברה.

בראשית המאה הנוכחית החלו להשתקע בירושלים מילדות מומחות שקנו הכשרתן באירופה. הן היו יוצאות רוסיה ושאר ארצות באירופה, לבשו שמלות אירופיות ודמו לאותן גיבורות שברומנים הצרפתיים והרוסיים. כובעי-קש היו להן עם צעיפים שקופים, להגן על פניהן מאבקה של ירושלים. הן לא נשאו תחת חיקן את ה"בוגיטו", חבילת הבגדים שנשאו המילדות בנות ירושלים תחת בית-שחיין, ששוהות היו בבתי היולדות ימים-מספר כדי לסייע לא רק ליולדת אלא גם לבני-המשפחה בשעה שאם המשפחה מתפתלת בציריה.

המילדות האירופיות הללו נשאו אתן תיק עור שחור ובו כלי-מלאכתן. הן לא הכירו את בני המשפחה, אלא עשו מלאכתן והלכו. הן אף לימדו לשונן לדבר ספאגניולית ואידיש. הן הכריזו על קיומן ועל מקצוען בשלטים שעליהם מצויר תינוק בחיתוליו, או בעתונות העברית והערבית מן השנים שקודם למלחמת-העולם הראשונה.

זקני ירושלים מפליגים עד היום בשבחה של המילדת בוליסה בכורה דיי-יחיאל, אשה שנתאלמנה בצעירותה ובנה היחיד נדד לאמריקה כשם שנדדו באותם ימים רבים מצעירי הארץ, יהודים ונוצרים, כדי להשתמט מחובת הצבא התורכי אשר "כל באיו

לא ישובון". היא היתה אחותו של חיים בורלא, אביו של שלמה בורלא, הדוור היהודי-הספרדי מתקופת הדואר העותמאני, שנודע כ"בעל-תפילה" שקולו הערב הקסים את באי בתי-הכנסת הספרדיים.

היא לא לבשה "יאזמה", זה צעיף-המשי הסגוני שכיסה את שערותיהן הארוכות השחורות של אמותיניו לאחר גישואיהן, אלא חבשה מצנפת שחורה קטנה ("טוקה") כדרך ה"בוליסות" הזקנות. וכשהיתה נכנסת לבית היולדת, מספרת אחת הזקנות, היתה משרה אווירה של שקט ושלנה סביבה. דומה היה כאילו אין היא באה למלא תפקיד נכבד שעניניהם של כל בני המשפחה נשואות אליו אלא לשם ביקור-נימוסים בלבד. ידועה היתה בחלקת-לשונה והבינה לגפש היולדת, כאותן מילדות פסיכולוגיות שבימינו שבהבל-פיהן הן מוציאות את הוולד מרחם האם, ואת מלאכתה היתה עושה מתון-מתון. ואם חלילה היה הרך שבא לעולם בת שניה או שלישית, למרבה רוגזם של בני ירושלים, עניים ועשירים כאחד, היתה "לוקחת דברים" עם האב שנפלו פניו ואומרת לו, לשמחתה של האם: "אילו ראית אותה היית משתגע! איזה עיניים שחורות יפות יש לה, איזה שער נאה, ואילו פיה דומה לשקד. חכה ותראה איזה חתן נאה תביא לך הביתה". ואת דברי פיוסיה סיימה במלים: "הרי לאמיתו של דבר אין היא אשמה בכך..."

בקרב בני העדה המוסלמית בירושלים ידועות היו שתי המילדות ממשפחת אל-באסטי-הראשונה ח'דיג'יה אל-באסטי, שנפטרה בגיל תשעים-וחמש, וכלתה זהיה אסמאעיל אל-באסטי, שנפטרה אף היא בגיל שמונים. הן היו ה"דאיה" או ה"קאבילה", שנהגו לקבל את התינוקות על-גבי האבניים: כיסא מרופד ששני מסעדים לו משני צדדיו, שבהם היתה היולדת נאחות בשעת לידה. קצהו הקדמי של הכיסא עגול היה ומתחתיו היתה המילדת מניחה את האגן שהיה מונח בדיוק מתחת לעיגול של הכיסא, ובקערה זו היה התינוק גופל בצאתו מרחם אמו. שמונים-וארבעה "כיסאות" מעין אלה היו לה בביתה בתוך מחסן מיוחד. "כיסאות" אלה נהגה לחלק בין המשפחות בשעה שנכנסה בעלת-הבית לחודש התשיעי להריונה. את הכיסא נשא בנה על ראשו, ולפעמים הביאתו היא עצמה על ראשה. לכיסא זה היה אפריון (גמוסיה) שהסתיר את היולדת מעיניהם של בני המשפחה. אם לידה ראשונה היתה זו ליולדת, היתה "אום-אבראהים" מקשטת את הכיסא בפרחים ובירק שקטפה מעציצים שבבתיים של תושבי העיר העתיקה. בתקופת המנדט, מספר בנה, צייתה עליה גברת חברוני, מפקחת במח-לקת-הבריאות הממשלתית, להעלות באש את כל כיסאות-הלידה הללו. כנראה עלה בידה להסתיר כיסא אחד בלבד, וכיסא זה המשיך ב"פעולתו" בתקופת השלטון הירדני, שאף זיפה אותה בהוקרה על המלאכה הנאה שעשתה. כשביקשתי את בנה שיראני את הכיסא, אמר: "הוא 'בפטר' יחד עם אמי, שהלכה לעולמה חדשים-מספר לפני מלחמת-67".

פלאחיות ערביות מהכפרים הסמוכים לירושלים לא זכו לכיסאות מעין אלה שהיו מצויים אצל המילדת והיה אסמאעיל אל-באסטי. הן ילדו בפנינת רחוב או מתחת לסימטה או קמרון בעיר העתיקה בבואן למכור בה את תנובת גינותיהן, ומשגולד

התינוק היו עוטפות אותו בשק של יוטה ומניחות אותו בסל הירקות שהביאו למכירה בשוק, וחוזרות ברגל לכפר.

מר נסים לוי, מעורכי-הדין הוותיקים של ירושלים, מספר :
 גרנו בשכונת ימין-משה. באחד הימים ראתה אמי פ'לאחית ערביה, מאלו שנהגו למכור את תוצרתן בשכונה, והנה היא נשענת בגבה אל קיר הבית ומתפתלת בצירי-לידה. משהרגישה אמי שאחווה חבלי-לידה, הזמינתה להיכנס ומיד רצה לקרוא לשכנתה, בוליסה מלמד, כדי שתעזור לה בלידתה. משילדה בשעה טובה, נכנס בעלה לבית. הסתבר שעמד מרחוק כדי לראות איך "תסתדר" אשתו, כשם שעמדה הגר במדבר כאשר התפתל בנה ישמעאל בצמא. שאלה אותו אמי מה בדעתו לעשות עכשיו. ענה לה: "אני לוקח אותה ברגל לכפר וְלְגִי" (בסביבות ירושלים). אמי לא האמינה למשמע-אזניה, אולם לאחר שנתנה כמה דברי-מאכל ביד היולדת צעדה זו עם בעלה ברגל לכפר. לאחר שבוע-ימים באה אצלה הפ'לאחית ובסל-הירקות שלה כמה חצילים, דלעות ושאר ירקות, לאות הוקרה על העזרה שהושיטה לה בשעת לידתה. מאז, מסיים מר נסים לוי, נקשרו קשרי-ידידות בין הפ'לאחית לאמי.

ג. תיירות

בימים שבין פורים לחג-השבועות היתה ירושלים לעדותיה השונות מקבלת פניהם של תיירים מהארצות השכנות וממדינות-הים. הללו באים היו לחונן את עפרה של ירושלים, לבקר במקומות הקדושים ולחזות בתהלוכות הססגוניות.
 עונה זו הביאה בכנפיה גם "התעוררות כלכלית". מוסדות הצדקה והחסד של בני העדות פתחו דלתותיהם לקבל את פני "התרים והתרות", כפי שכונו באותם ימים, ערכו לכבודם קבלות-פנים בהן שפכו הממונים על מוסדות-צדקה אלה את תחינתם בפני "אורחים יקירים נדיבי-עם נכבדים" לתרום להחזקתם של מוסדות הצדקה. העיר היתה כמתקשטת לכבודם של תיירים אלה, אשר הקלו ממצוקתה. לאחר ששטפו גשמי החורף את סימטותיה וחוצותיה, את מסגדיה, כנסיותיה ובתי-מדרשותיה, היתה העיר מתגלה כלולת יופי והדר, ומגניה נדפו ריחות אביב. נדמה היה כאילו אף השדות והגנים שסביבה ביקשו להנעים את שהותם של התיירים.
 מארצות שונות באו התיירים. מהם אמידים שבאו מארצות-הרווחה במערב-אירופה, שהתגוררו בפונדקים מפוארים ושהלכו בלווית כוהני-דת מקומיים ששימשו להם מורי-דרך. והיו תיירים פשוטי-עם שקיימו את מצוות העליה-לרגל בגופם. אלה היו עולי-הרגל הרוסים, שהיו עוברים ברחוב יפו המונים-המונים לובשי בגדים שחורים, ולרגליהם מגפי-לבד ובפיהם שירי-דת רוסיים, ולפרקים נשאו בשמיכה עולה-רגל שנפח נפשו בדרכו לארץ הקדושה.

לתיירים בני המערב וארצות-הברית נועדו בתי-המלון הזרים של אותם ימים. כל בית-מלון נתיחד בעיקר לאורחים מארץ מסוימת. "מלון יוז" עומד עד היום הזה מול בנין עיריית ירושלים, ובו שוכנים משרדי "עמידר". מלון זה היה מיועד לתיירים בריטים בעיקר. הוא זכה לפירסום בישוב העברי בארץ בשנים הראשונות של המנדט,

כאשר שכן בו "ועד הצירים לארץ-ישראל", שבקורטוב של זילזול כונה בפי אנשי "דואר-היום", ילידי הארץ, "מלון יוז" ולא ועד-הצירים. מול מלון יוז שכן "הוטל דה-פראנס", בניהולה של אשה צרפתייה, שנועד בעיקר לתיירים צרפתים ששילמו באותם ימים דמי-הארכה בשיעור של עשרה פראנקים ליום. הוא נמצא מאחרי גן-העיר ("אל-מנשיה"), ששימש מקום טיול לתושבי ירושלים ובצריף-העץ שבו נהגה תזמורת תורפית להשמיע מנגינותיה בימי חג ומועד, תחת שרביטו של המנצח היהודי-הרוסי קובלסקי, ששפמו העבות הטיל מורא על פקודיו התורכים. סמוך לשער-יפו, בקרבת בית העירייה, עמד מלון "פאסט" שחורבותיו קיימות עד היום הזה. מלון זה שימש את תיירי גרמניה ואוסטרייה, ולאחר מלחמת-העולם הראשונה את האורחים הבריטים ונכבדי הארצות הערביות. בתוך חומותיה של ירושלים, סמוך לקבר הקדוש, שכנו בתי-המלון סנט-ג'ון ובית-המלון של משפחת מורקוס.

בתי-מלון יהודיים מן הידועים באותם ימים היו המלונות של אמדורסקי וקמיניץ, שבהם התאכסנו עולי-רגל יהודים שבאו לחוג את הפסח בירושלים, והשתטחו על קברי צדיקים והעלו תרומותיהם למוסדות החסד והצדקה שהיו בירושלים. בצדם של בתי-מלון מפוארים אלה עמדו פונדקים קטנים של ערבים ויהודים. כך, למשל, ידועים היו בתי-המלון הקטן של בסיל פתאל, הסמוך לשער-יפו, בו שוכנת כיום לשכת משרד-התיירות, וכן מלוננו של אברהם אבו אל-שר, שעמד בקירבת בנין העירייה. בתי-מלון אלה שימשו בעיקר ללינת-לילה, ולפעמים אף זכו בהם האורחים ב"מעט משקה".

היו כמה משפחות נוצריות שעסקו בתיירות ובניהן שימשו בחברת "קוק" הידועה. משפחות פראג'אללה ומשפחת סלאמה ריכזו בדיהן את צרכיהם של התיירים, שעד הגיעם לאבו-גוש נמצאו תחת חסותו של שבט אבו-גוש ואילו מאבו-גוש ועד ירושלים ויריחו עברו לטיפולו של חאג' רשיד עריקאת. אלה היו סוכני-הנסיעות שבאותם ימים. בשדות הניקופוריה (כיום מרכז מסחרי ומלון המלך דוד) עמדו מחסניה של חברת קוק. כאן עמדו העגלות וה"ח'צטורים" (עגלות "אמריקאיות"), האהלים וכלי-המטבח שנועדו לרווחתם של התיירים בביקוריהם ביריחו, בים-המלח, ובנצרת ובשאר מקומות קדושים.

שדות הניקופוריה, המשתרעים מאחרי שכונת ימין-משה, שימשו לגידול שעורים כדי "לכלכל" את סוסי מרכבותיה של האפטריאכיה היוונית-האורתודוקסית – עגלות מפוארות שהסיעו את האפטריארך ואנשי פמלייתו לטיולים בירושלים וסביבתה ולבי-קורים רשמיים אצל אנשי השלטון התורכי. אותן עגלות על סוסיהן שימשו גם דורונות למושלי-המחוז (מותצרפים) התורכים. העתונות הערבית של השנים שקודם מלחמת-העולם הראשונה מספרת כי בין 1908 ל-1914 "הוחלפו" שמונה מושלים, ששבויים היו בידי שני מוסדות ש"הדריכו" אותם לפי דרכיהם. האפטריארכיה היוונית-האורתודוקסית היתה מעמידה לרשותו של המותצרף עגלה רתומה לשני סוסים ואילו אלברט ענתבי, נציגה של חברת כל-ישראל-חברים בארץ, היה מרהט את מעונו של

המושל ברהיטים חדשים שהוכנו בנגריה של כ"ח. מספרים על אחד המותצרים הללו, שהועבר לעיר ג'דה אשר בחג'אז ובשבתו שם זכר את "חסדיה" וטובותיה של האפטריארכיה הירושלמית והתאונן על העברתו לעיר נידחת שאין בה "מטובות העולם הזה": "יקלל אלוהים", אמר במר-נפשו, "עיר שאין בה אפטריארכיה יוונית".

אניות-אניות היו עוגנות במל יפו ו"פורקות" את הצליינים הרוסים אל החוף. צליינים אלה נתקבלו על-ידי נציג הפאטריארכיה היוונית-האורתודוקסית ביפו; שם הועמדו לרשותם דודי-מים גדולים וכיבודם בכוסות תה. "סאמובארים" (מיחמים) ענקיים השקיטו את צמאונם של עולי-הרגל, שאת הדרך מיפו לירושלים אכן עשו ברגל: יוצאים היו מן ה"מוסקוביה" הרוסית אשר ביפו ומגיעים ירושלימה בשירה כשתמרות-אבק עולות מאחריהם. הבניינים המרובים שבמגרש-הרוסים שימשו להם אכסניה, והפנסיה הרוסית אשר שם השרתה עליהם מאווירת מולדתם. בשערי מגרש-הרוסים עמדו חלפנים שהחליפו את הרובל הרוסי במטבע תורכי. ככלות הפרוטה מכיסם של הצליינים היתה האפטריארכיה היוונית מלווה להם כספים כדי שיוכלו לשוב לארצם.

לעליית-הרגל המונית זו מרוסיה הצארית קדמה פעולה תעמולתית מטעם מוסדות היוונים-האורתודוקסים. בתי-הדפוס הקטנים שבעליהם היו מבני העדה הזאת עשו ימים כלילות בחדשי החורף והדפיסו באלפי טפסים קריאות "לנדיבי-עם" (מכתבי שנוררות, בלשון ימינו), וכן מורי-דרך למקומות הקדושים. מספרים כי שלושים-אלף מכתבים כאלה נשלחו מדי-שנה באמצעות הדואר הרוסי בירושלים לכל רחבי הקיסרות הצארית, לפי "פנקסי-אדריסאות" (כפי שהיה נהוג במוסדות היהודים). רובלים תמורתם היו מתקבלים בשקיות של בד.

הצליינים הללו, החדורים להט של אמונה, הטביעו חותמם על ירושלים בימים שבין פסח לשבועות. לבושיהם השחורים, דבקתם ותהלוכותיהם הדתיות, עוררו ענין רב בקרב התושבים. דומה היה כאילו מיצו מן הארץ הקדושה את רוחה ונשמתה ונשאוה בלבם לאמא-רוסיה. בירדן הטבילו את כותנותיהם שאותן לבשו בלכתם לקבר הקדוש, ואף את תכריך-הבד הקטן שנמכר בחנויות של חפצי-קדושה ועליו דמותו של ישוע היו מטבילים בירדן. האפטריארכיה היתה מחלקת בחג-הפסחא אלפי ביצים קשות לבני העדה שעליהן דמותו של המשיח, ואילו לעולי-הרגל הרוסים חילקה ביצים שעליהן דמותו של הפאטריארכ היוני.

מספרים כי בעת ביקורם במסגד-עומר נהגו עולי-הרגל הרוסים לחלק כיכרות של לחם לבן—"פרנזילה" בלשון הימים ההם—לעניים הרבים שמילאו את חצר המסגד. לחם זה, מן המשובחים ביותר, עלה לעתים רחוקות מאד על שולחננו בימי ילדותנו.

בימי שהותם של התיירים התקיימו בעיר חגיגות-עם דתיות. החגיגה הססגונית והרועשת ביותר היתה חגיגת נבי-מוסא, כשהיו מאות ואלפי חוגגים מכפרי הסביבה עוברים את ירושלים ועולים ממנה אל קבר-משה שליך יריחו. היתה זו תהלוכה מפוארת ביותר, בה השתתפו גם נציגי השלטונות התורכיים וראשי העדות השונות. תהלוכה רבת-עם זו, שבימי שלטונה של בריטניה נעשתה מקור פחד ודאגה ליישוב העברי

בירושלים, היתה בימי התורכים מקור שמחה ושעשועים לתושבי ירושלים, יהודים, מוסלמים ונוצרים, ואף להמוני התיירים שנלוו אליה כשהם רכובים על חמורים ונוסעים בעגלות.

לא כך היו חגיגות הנוצרים, שנערכו בעיקר בסמטות העיר העתיקה ומסביב לקבר הקדוש. בהן השתתפו בני הנוער היווני-האורתודוקסי המקומי וכן בני נוער שבאו מארצות ערביות שכנות, שהיו נותנים קולם בשיר בגנותם של היהודים. מפיו של אחד מזקני העדה היוונית-האורתודוקסית שמעתי את השיר שהיו הבחורים שרים בתהלכות חג-הפסחא, וכך לשונו: "יא יהוד, יא יהוד! עידכום עיד אל-קרוד, עידנא עיד אל-מסית. אל-מסית חמאנא (הדאנא), בדמו אשתראנא. נחנו אל-יום פרחא, ואל-יהוד חזאנה". [וזה תרגומו: "הו יהודים, הו יהודים! חגכם חג הקופים, וחגנו חג המשיח. המשיח הגן עלינו (נחה אותנו בדרך-הישר), בדמו פדה אותנו. אנו היום שמחים, והיהודים עצובים"].

בחג-הפסחא (עיד ספת אל-גור, חג שבת-האש-הקדושה) היה קהל גדול מצטופף סביב לכנסיית הקבר הקדוש משך כל שעות הלילה. בחוץ עמדה פלוגה של חיילים תורכים שנהגו להעמיד את הרובים כמין גדר בפני הקהל המצטופף, אולם הקהל הרב היה מתפרץ ומבקיע את גדר הרובים הזאת. גם על הגגות מסביב לכנסייה עמדו חיילים תורכים ושני רופאים עמדו על משמרתם—אחד בתוך הכנסייה ואחד מחוצה לה. המתפללים בתוך הכנסייה כמעט נחנקים היו מהצפיפות ומעטר-ענן-הקטורת ועשן הנרות הרבים. בין עמודי הכנסייה נהגו להניח קרשי עץ, ומקומות-ישיבה אלה נמכרו בכסף מלא. בעלייה של הכנסייה ישבו נשים בלבד משום שחששו להידחק בתוך הקהל הרב, וגם מקומות-ישיבה אלו נמכרו בכסף. במדרגות המובילות למערת הצלוב הצ-טופפו כשלושת-אלפים איש. לנשים לא הותרה הפניסה למערה.

כל הקהל שעמד שעות רבות בחוץ וחיכה—פעמים בקור ובגשם—לצאתה של האש הקדושה מן המערה. משהתקרבה אליהם היו הצליינים הרוסים פושטים ידיהם אליה, נוגעים בה ומעבירים את ידיהם על פניהם ועל חזהם. אם עברו חגיגות דתיות אלו בשלום היתה אבן כבדה נגולה מלבם של אנשי השלטון התורכי בירושלים.